

NEKA PITANJA ODNOSA TEORIJE I ISTRAŽIVANJA PRI PRIMENI METODE POSMATRANJA²

Some questions on the relationship between theory and research in the application of method of observation

APSTRAKT U članku se razmatra postepeno napuštanje nastojanja da se posmatranjem u društvenim naukama proveravaju hipoteze i kompleksniji teorijski stavovi. U prvom odeljku prikazuje se klasično shvatanje koje je naglašavalo značaj teorijski usmerenog posmatranja. U drugom odeljku pokazuju se napori ka uključivanju posmatranih u tumačenje opservacija. Treći odeljak sadrži analizu uticaja današnje odsečne podele na kvalitativnu i kvantitativnu metodologiju. Ovaj uticaj vidi se u potpunom razdvajanju strukturisanog posmatranja od učesničkog posmatranja, dezintegraciji posmatranja kao istraživačkog postupka, njegovoj zameni etnografijom i metodom slučaja, kao i u napuštanju opštijih teorijskih ambicija u okviru kvalitativne metodologije. U četvrtom odeljku se analiziraju epistemološke posledice nastojanja da se terenski rad shvati prvenstveno kao odnos moći i da se posmatrani pretvore u subjekte istraživanja. Razvoj shvatanja o odnosu teorije i istraživanja pri primeni metode posmatranja u društvenim naukama povezuje se sa teorijskim eklekticismom na planu savremene sociološke teorije i otklonom od filozofije nauke sa njenim shvatanjem uloge istraživačkih programa i istraživačkih tradicija na planu rasta naučnog znanja.

KLJUČNE REČI posmatranje, teorija, empirijsko istraživanje.

ABSTRACT The article discusses the gradual abandonment of the efforts to verify hypotheses and complex theoretical assumptions in the social sciences by observation. The first section shows the classical understanding that emphasized the importance of the theoretically directed observation. The second section shows the efforts towards inclusion of the observed in the interpretation of observations. The third section contains an analysis of the impact of today's strict division on the qualitative and quantitative methodology. This influence can be seen in a complete separation of the structured observation and participatory observation,

1 katja@ptt.rs

2 Tekst je deo projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri” ev. broj 179035, kojeg finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

the disintegration of observation as a research procedure, its replacement by ethnography and case study method, as well as abandoning more general theoretical ambition within qualitative methodology. The fourth section analyzes the epistemological consequences of efforts to understand the fieldwork primarily as a power relationship and to transform the observed into the subjects of research. Development of the attitudes on the relationship between theory and research in the application of methods of observation in social sciences is associated with theoretical eclecticism in the field of contemporary sociological theory and distancing from philosophy of science with its understanding of the role of research programs and research traditions in the field of growth of scientific knowledge.

KEY WORDS *observation, theory, empirical research*

Izvorno, *theoria* znači posmatranje.³ Samog posmatranja je, kao odrednice, odnosno predmeta razmatranja, danas veoma malo u metodološkim udžbenicima i priručnicima. Obično se u okviru odrednica „terenski rad” ili „etnografija „razmatra učesničko posmatranje (poistovećeno, često, sa „kvalitativnim metodom”), a u okviru odrednica o kvantitativnom pristupu „sistematsko”, ili „strukturisano” posmatranje. Nije dovoljno reći da je ovo trend, ili moda, u savremenoj društvenoj nauci. Pitanje je šta izaziva ovakvo dezintegrisanje posmatranja na metodološkom i njegovo potiskivanje na istraživačkom planu.

Jedan od korena dezintegrisanja i potiskivanja posmatranja jeste nedovoljno problematizovan odnos između sociološke teorije i načina prikupljanja podataka pri primeni ovog postupka. S obzirom na doprinose sekvencijalne analize i utemeljene teorije u vezi sa samim posmatranjem, treba obratiti pažnju na širi

3 Možda nije suvišna sledeća napomena, makar na prvi pogled delovala trivijalno: posmatranje bi u izvesnom smislu bilo „životinjski metod”, da se ne radi o ljudskom posmatranju, uvek kombinovanom sa verbalnim opštenjem, ili bar sa slušanjem posmatranih, i s njim povezanim tumačenjem značenja posmatranog. Životinje posmatraju, nemaju razvijenu verbalnu smisaonu komunikaciju. Posmatranje je vezano za aktuelnu vremensku ravan, ne mogu se posmatrati prošli ni budući događaji. Gehlen je podsetio da „čovjek dobiva pomoću jezika, kao što jedanput reče Shopenhauer, pregled (!) prošlosti i budućnosti, kao i onog odsutnog.” (Gehlen, 1974:48) Za životinju, dakle, postoji samo Sada. Gehlen piše: „Uvijek je ono Sada opažaja samo začetak procesa, od kojih sve zavisi, u kojima se čovjek, naime, s mukom iskobeljava do pregleda i obuhvatnog raspolaganja onim što situacija sadrži. Jezik, dakle, izrasta iz tog cjelokupnog sastava postignuća i otpočinje unutar istog sastava, uz njega su, opet, precizno povezani sjećanje i jedno sigurno kombinujuće predviđanje, i bez njih ne postoji planirana, usmjerena djelatnost, kao ni prirodno, takođe nikakvo saopštavanje i razumijevanje, i opet se lako može vidjeti kako je kod čovjeka problem održanja života tako postavljen da ga nikada ne može riješiti pojedinac za sebe. Životinja, nasuprot tome, živi u onom Sada, dakle lišena problema...” (*Ibid*:49) Od posmatranja životinja do ljudskog posmatranja, ponekad razvijenog do istraživačke virtuoznosti, kao kod „oštrog posmatrača stvarnosti” Goethea u umetnosti, fizici i biologiji, W.F. Herschella u astronomiji, ili Malinowskog u antropologiji, postoji razmak sadržan u oba značenja reči *theoria*, u izvornom, kao i u onom danas uobičajenom.

kontekst pitanja. Suštinsko obeležje stanja sociološke teorije u poslednjih dve i po decenije jeste eklekticizam, delom uslovljen odsustvom snažnih rivalskih vannaučnih shvatanja o društvu, a delom društvenom ulogom sociologije, koja je, upravo zbog odsustva rivaliteta u širem idejnom vannaučnom okruženju, umnogome postala društvena inženjerija, ako već ne i apologija preovlađujućih društvenih odnosa. (Ilić, 1996) V. Katunarić je, pozivajući se na N. Smelsera, ovo nazvao „miroljubivim pluralizmom”. (Katunarić, 2007; cf. Smelser, 1990) Prema Katunarićevim rečima, „„Miroljubivi pluralizam” može se razumjeti kao prešutni sporazum o diobi eksplanatornog prostora između više različitih teorija, čiji učinak je sličan korisnosti koju za spoznaju ima dioba proučavane stvarnosti među znanstvenim disciplinama, sa svrhom da se što potpunije objasne društveni fenomeni. I doista, u nizu područja društvenih znanosti u posljednjih desetak godina, uključujući izučavanje nacionalizma i etničkih sukoba, što je predmet ovog priloga, klima „miroljubivog pluralizma” postupno potiskuje stare oblike teorijske, i implicitno ideološke, konfrontacije.” (Katunarić, 2007:26) Slično onome o čemu je pisano u prethodno navedenom članku, (Ilić, 1996) Katunarić primećuje da je „isti val političkih i ekonomskih promjena, kojima glavni pečat daje neoliberalna ideologija ekonomskog natjecanja i sebičnog interesa, istisnula je ne samo marksizam nego i njegova glavnog rivala u društvenoj znanosti, funkcionalizam, budući da funkcionalistički naglasak na integraciji društva postaje problematičnim u eri slabljenja socijalne države i povećavanja jaza između bogatih i siromašnih.” (*Ibid*) Na teorijskom planu, Katunarić razmatra „problem izgradnje teorije u neparadigmatičnoj znanosti”.⁴ (*Ibid*:27) U ovom napisu od značaja je, pre svega, odnos sociološke teorije i istraživanja pri primeni posmatranja kao istraživačkog postupka. Već je rečeno da je posmatranje danas na planu metodologije društvenih nauka dezintegrirano i da se njegovi učesnički i ne-učesnički oblici (najčešće prebrzo poistovećeni sa „kvalitativnim”, odnosno „kvantitativnim metodama”) vrlo odsečno razdvajaju.

Teorijsko usmeravanje posmatranja pre sadašnjeg „miroljubivog pluralizma”

Posmatranje svojom specifičnošću, kao neposredno čulno opažanje, povećava prodornost ne samo u saznavanju novog, već i u testiranju, reformulaciji i generisanju teorija. Ovo važi i za njegov učesnički i za njegov ne-učesnički oblik. Često se u naše vreme mogućnost testiranja teorijskih stavova vezuje pretežno za „sistematsko” ili „strukturisano” posmatranje (u okviru kvantitativnog pristupa), dok se generisanje hipoteza vezuje gotovo isključivo za učesničko posmatranje (u okviru kvalitativnog pristupa), za koje se smatra da posebnu pažnju treba da obrati na interpretaciju opservacija od strane posmatranih. (Cf. Neuman, 2006; Bryman, 2012) F. Znaniecki je o ovome imao promišljeniji stav. On je, prema

4 „Neparadigmatičnost – prije nego paradigmatičnost, u smislu postojanja središnjeg teorijskog okvira s klasterima empirijski zasnovanih podteorija –obilježava teorijsku sferu društvenih znanosti, po nekima od samih početaka (Pieterse, 1998), a po nekima tek u novije vrijeme (Ritzer, 2001).”

interpretaciji V. Milića, smatrao da je zadatak sociologije da kao teorijska nauka stvara nomološka, a ne prvenstveno idiografska znanja, (Milić, 1986:354) i da stoga „nije, razume se, sporna naučna vrednost obaveštenja o subjektivnim shvatanjima i iskustvima delatnih učesnika u raznim društvenim pojavama. Ali to je samo jedan deo iskustvenih obaveštenja potrebnih za njihov objektivni opis i teorijsko objašnjenje. Za naučno objašnjenje neke religije i neke privredne ustanove potrebna su obaveštenja o raznim osobinama ovih društvenih pojava i društvenim uslovima njihovog postojanja koja vernici i privrednici ne smatraju potrebnim, pa ih ni ne uključuju u svoju „definiciju situacije”” (*Ibid*:365) No, u svom naglašavanju neophodnosti potrebe razdvajanja iskustva posmatrača od iskustva posmatranih, Znaniecki je veliki značaj pridavao samoposmatranju posmatrača, podsećajući, pri tome, na neke od sebe znatno mlađe metodologe. (Cicourel, 1964; Sjoberg, Nett, 1968:IX) Videće se, kasnije, da današnja društvena nauka osporava potrebu za pomenutim razdvajanjem, ili da joj, bar, prilazi na posve drugačiji način.

Neki autori tražili su, na drugi način jednostrano, da teorijske pretpostavke budu zasnovane na posmatranju. M. Gluckman i F. Eggan smatrali su da je napredak u znanju oslonjen na seriju teorijskih pretpostavki, ali da one same moraju da budu zasnovane na posmatranju.⁵ Naveli su kao primer Levi-Straussa. Prema njihovom mišljenju, za razliku od prirodnih nauka, sociologija ima mnogo ovakvih pretpostavki; tu se ispoljava značaj teorija srednjeg obima, koje predstavljaju opšti pristup prema podacima. (Gluckman, Eggan, 1969:XXII) Ova empiristička jednostranost kao da nagoveštava današnja shvatanja „nestrukturisanog”, ili „nesistematskog”, ili „kvalitativnog” posmatranja. Naučno-istorijski posmatrano, nije nezanimljiva ni jednostrana interpretacija Levi-Straussa, kao ni (implicitno) Mertona.

Znatno ozbiljnije deluje istovremeno shvatanje J. Van Velsena, u kojem se već oseća nagoveštaj potiskivanja posmatranja metodom slučaja.⁶ Van Velsen polazi od uvida da antropolozi suprotstavljenim teorijskim okvirima i različitim metodima prikupljaju različite vrste materijala. Podseća da su 1922. godine I Malinowski i Radcliffe-Brown objavili svoje prve glavne radove. Prema van Velsenu, Malinowski je praktičar tehnika terenskog rada i funkcionalne analize, a Radcliffe-Brown teoretičar koji naglašava strukturalizam i podvođenje individualnih varijacija pod strukturalne pravilnosti. U slučaju njegovih studija, opaženo ponašanje i odnosi apstrahuju se u odnose između grupa i u okviru

5 K. Popper bi povodom ovakvog zaključivanja primetio: „realna situacija je sasvim drugačija od one kakvu je zamislio naivni empirista, ili onaj koji veruje u induktivnu logiku. On misli da mi počinjemo sakupljanjem i sređivanjem naših iskustava i da se tako penjemo stepenicama nauke. Ili, više formalnim načinom govora rečeno, ako želimo da izgradimo jednu nauku, da onda moramo prvo da sakupimo protokol rečenice. Međutim, ako mi se naredi: „Zabeleži svoja sadašnja iskustva”, teško da ću znati kako da poslušam to dvosmisleno naređenje. Treba li da izvestim o tome da sedim i pišem; da čujem neko zvono kako zvoniti; prodavca novina koji viče; zvučnik koji zvrji; ili, možda treba da izvestim da me ta galama nervira? Čak i onda kada bi bilo moguće poslušati to naređenje; ma kako bogatu zbirku osnovnih iskaza mogli na taj način da sakupimo, to ne bi nikad moglo da se sabere u neku nauku. Nauka traži formirana gledišta o stvarima i teorijske probleme.” (Popper, 1973:138)

6 O metodu slučaja vid. Bogdanović, 1993; o odnosu posmatranja i metoda slučaja vid. Ilić, 2013.

društvenog sistema. (Van Velsen, 1969:129–130) Van Velsen komentariše da sledeća generacija antropologa, sa Evans-Pritchardom, Fortesom i Firthom, koristi drugi tip materijala prikupljen na terenu. Njih zanima raznovrsnost opaženih i snimljenih akcija. Ali, oni se previše oslanjaju na informante i na njihov opis idealnih normi ponašanja. Nedostaje im opserviranje i tumačenje aktuelnog ponašanja; beleške o njemu koriste se samo u pomoćne, ilustrativne svrhe. Prema van Velsenu, ovi antropolozi opažaju pre svega izuzetke, a današnji čitalac se pita koliko su ove opažene varijacije sasvim izuzetne, a ne opšte. (*Ibid*: 133) Van Velsen zagovara prošireni metod slučaja: ono što on zamera pomenutim klasičnim antropolozima jeste upravo ono što od posmatrača traži analitička indukcija, (Bryman, 2012) odnosno nastavak posmatranja do pronalaska prvog opovrgavajućeg slučaja.

Stvar je, ipak složenija nego što izgleda na prvi pogled. Van Velsen je dobro opisao rane funkcionaliste kao jednostrane pristalice sinhronne perspektive. Uostalom, ova njihova osobina čini osnov Evans-Pritchardove kritike. J. Poirier konstatovao je da „ključna ideja Malinovskog jeste da se svaki konstitutivni element nekog kulturnog kompleksa objašnjava sadašnjom ulogom, to jest funkcijom, koju on ima u okviru te celine; mora, dakle, biti moguće svaku kulturu objasniti u sinhronijskoj perspektivi, samo na osnovu analize podataka koji se odnose na njeno savremeno stanje. Izvesno je da se takvo stanovište, u toj meri kategorično, može razumeti samo ako se – uprkos samoj toj teoriji – smesti u određeni istorijski kontekst: reč je o reakciji na besumnje prekomeran značaj koji evolucionizam pridaje pojmu survival.” (Poarije, 1991:90–91) Van Velsen će primetiti da je i za narednu generaciju, odnosno za Fortesa i Evans-Pritcharda, strukturalna analiza pretpostavljala stabilna i homogena društva. Oni su, pri tom, prenaplašavali konzistenciju formalnih i idealnih normi. (Van Velsen, 1969:135) Današnji metodolozi koji zagovaraju analitičku indukciju zanemaruju, sa svoje strane, da pronalaženje opovrgavajućeg slučaja pomoću posmatranja ne mora da vodi odbacivanju teorije. Posle Kuhna, Lakatosha i Laudana naučne teorije, bar na ravni epistemologije, istrajavaju, odnosno „padaju”, relativno autonomno od svog (ne)opovrgavanja.

Van Velsen je, pripremajući „eru metoda slučaja”, zastupao situacionu analizu, koja posebna ponašanja ne tretira kao čiste „ilustracije”, nego kao svoj sastavni deo. (Van Velsen, 1969:140) Situaciona analiza, kao i prošireni metod slučaja, nastaju sa razvojem svesti o kontradikciji između posmatrane stvarnosti (koja otkriva, na primer, nezaposlenost, siromaštvo i sl.) i starijih (ne samo funkcionalističkih) pretpostavki o homogenosti i relativnoj stabilnosti posmatrane zajednice, organizacije ili grupe. Van Velsen se slaže sa starijim piscima da je strukturalni okvir preduslov za antropološku analizu. No, ovaj okvir, po njegovim rečima, treba da bude dopunjen izuzetnim ponašanjima i procesima, devijacijama od normi i interpretacijom društvenog sistema u pojmovima sukobljenih normi. (*Ibid*:141) Posmatrana na metodološkom planu, za razliku od strukturalne analize, situaciona analiza obraća više pažnje na integraciju materijala iz slučajeva s ciljem da unapredi opis društvenih procesa; ona je metod integrisanja varijacija, izuzetaka i akcidencija s naglaskom na

procesu. (*Ibid*:141;143) Stoga je za njeno izvođenje neophodno snimiti delanja nekih specifičnih pojedinaca kroz jedno razdoblje vremena: „etnograf treba da bude svestan da postoji razlika u tipu između ove dve kategorije podataka. Nasuprot podacima iz posmatranja, drugi izvori obaveštenja mogu da sadrže element predrasude koji nije uvek lako oceniti.” (*Ibid*:144) Sasvim konkretno, „na terenu se traže međusobno povezani slučajevi unutar malog područja koje uključuje ograničen broj *dramatis personae*. Takve slučajeve treba kasnije predstaviti u analizi u njihovom socijalnom kontekstu kao deo socijalnog procesa a ne kao izolovane primere, koji manje ili više prikladno ilustruju jednu posebnu generalizaciju.” (*Ibid*:147) Kao najplodniji izvor podataka o konfliktu normi javlja se posmatranje prepirki. Ovako shvaćena situaciona analiza može da se koristi i u uporednim istraživanjima. Ovo shvatanje pokazuje da je istrajavala svest da se posmatranje (kao uostalom, i metod slučaja; cf: Bogdanović, 1993) može primenjivati i u istraživanjima sa zahtevnim teorijskim ciljevima.⁷

Ovo samo u izvesnom smislu predstavlja povratak Radcliffe-Brownu, i, u krajnjoj liniji, Durkheimu. Radcliffe-Brown je socijalnu antropologiju određivao kao induktivnu nauku koja mora da se oslanja na činjenice, a ne na hipoteze etnologije koje nisu potpuno dokazane. Ovde nije važna epistemološka anahronost izražena kroz nameru da se „induktivno dokažu” hipoteze: važan je zahtev da „ono što mi trebamo nisu činjenice, nego generalizacije zasnovane na činjenicama”. Prema ovom shvatanju, u etnologiji teže je posmatrati nego u fizičkim naukama. Radcliffe-Brown piše da je vrlo važno kombinovati istraživanje usmeravano hipotezama sa posmatranjem i da je malo „stvarnog” posmatranja na terenu za vrlo kratko vreme oborilo neke njegove vlastite teorije. Prema njegovom mišljenju, indukcija je neophodna, pošto činjenice moraju biti objašnjene, a hipoteze se moraju objašnjavati činjenicama. Ovo su prva dva koraka indukcije, i to ne najteža. Sledeći korak je povratak posmatranju da bi se proverile hipoteze. Neke od njih moraju biti odbačene, druge modifikovane, u procesu koji traje dok se hipoteza ne pretvori u teoriju sa izvesnim stepenom verovatnoće. Za razliku od savremenih pisaca, koji strukturisanom posmatranju (iz domena kvantitativne metodologije) pridaju ulogu opovrgavanja hipoteza, a učesničkom posmatranju (koje gotovo redovno vezuju za tzv. kvalitativnu metodologiju) stavljaju u zadatak modifikaciju hipoteza, Radcliffe-Brown jasno upućuje da posmatranje može da obavi oba zadatka. On je nepravedan prema onovremenim sociolozima, tvrdeći da jedino socijalni antropolozi koji primenjuju terenski rad mogu da kombinuju posmatranje sa primenom hipoteza. No, bio je u pravu u svom zapažanju značaja razvijanja teorijskog senzibiliteta antropologa koji su terenski rad zasnivali prvenstveno na posmatranju; primećivao je da se podrazumeva da sva posmatranja mogu da budu pod uticajem prethodnih teorija i da je obučen antropolog mnogo sposobniji da kontroliše ova (i druga)

7 Naglasak na procesu, umesto na strukturi, kao i na mogućnosti postizanja teorijskog znanja preko otkrivanja načina na koji funkcionišu različite vrste društava i socijalnih sistema uopšte obeležava antropologiju toga vremena; Epstein navodi Elias, koji piše da se „ustanove mogu razlikovati, (dok) procesi teže da svugde budu isti”; sam Epstein shvata antropologiju kao „suštinski uporednu disciplinu. „ (Epstein, 1969,205-206; o postepenom oživljavanju komparativizma u društvenim naukama cf. Mrkšić, 1969; Drezgić, 1986)

predubeđenja od neobučenog putnika kakav je bio na terenu ranije, u vreme nastanka antropologije kao discipline. Radcliffe-Brown je opravdano povezivao porast objektivnosti, sistematičnosti i opštosti znanja dobijenih posmatranjem, primećujući da je, kako je etnografski terenski rad postajao sistematičniji, posmatranje postajalo šire i prodornije: dok su ranije etnografske deskripcije uglavnom obuhvatale formalizovane elemente neke kulture i davale vrlo nekompletnu sliku života ljudi, radovi Malinowskog i Margaret Mead daju, po njegovoj oceni, vredne informacije o neformalizovanim aspektima života ljudi na Samoju, Trobrijandskim ostrvima itd, što je rezultat njihove primene šireg i metodičnijeg posmatranja. On zapaža da bez informacija ove vrste ne može biti uporednih primena opisa neke kulture, pa time ni opšteg, teorijskog znanja. (*Ibid*:34;35;67) Radi se o tome da su etnografi prvih pokolenja posmatrali ne pokušavajući da interpretiraju posmatrano na prikladan način. Radcliffe-Brownu savremeni terenski istraživači otkrivali su značenja pojedinih elemenata kulture i tako stvarali naučno upotrebljiv materijal. Otkrivanje značenja nije moguće bez aktivne uloge teorije: naime, pri posmatranju treba povezati karakteristike istraživane kulture sa poznatim sociološkim zakonima. Radcliffe-Brown je bio svestan da u njegovo vreme to nije uvek bio slučaj u istraživačkoj praksi, ali je smatrao da „terenski radnik budućnosti” mora testirati hipoteze u svom istraživanju neke posebne kulture. (*Ibid*:71) Učenje tehnici terenskog rada, tj. posmatranju i interpretaciji opaženog, treba da usledi upoznavanju sa teorijom. U antropologiji, kao i u drugim naukama, ne mogu se razdvajati teorija i istraživanje. „Posmatranje podataka” (*sic*), formulisanje hipoteza i testiranje ovih hipoteza pomoću daljeg neposrednog posmatranja delovi su jednog procesa koji koliko je god moguće treba da izvodi jedan isti pojedinac. (*Ibid*:75) Pri formulisanju direktivnog teorijskog stanovišta, socijalni antropolog koristi istorijski materijal da bi formulisao opšte hipoteze o zakonu, religiji, ekonomskoj organizaciji *etc.* Ove hipoteze potrebno je proveriti, ali, mada je neke moguće proveriti poređenjem u različitim istorijskim društvima, konačni test je aktuelno eksperimentalno posmatranje postojećih društvenih sistema. Radcliffe-Brown poistovećuje posmatranje sa eksperimentalnom metodom, ne shvatajući ovaj poslednji u više specifičnom smislu kao posmatranje pod kontrolisanim uslovima. Prema njegovoj odredbi, „eksperimentalni metod je metod istraživanja i rezonovanja kojim se opšte ideje testiraju s obzirom na pažljivo posmatrane činjenice”. (*Ibid*:138) U pozitivističkom maniru Radcliffe-Brown piše da postoji značajna razlika između filozofskog metoda i eksperimentalnog metoda u pogledu načina do kojih oni stižu do povezanih generalizacija koje konstituišu teoriju. Oba metoda kombinuju posmatranje i rezonovanje, a razlika je u načinu na koji su oni kombinovani (i tu razliku je opisao Francis Bacon). Pri tom Radcliffe-Brown ne precenjuje mogućnosti posmatranja. Mada smatra da je eksperimentalni metod jedini metod kojim nauka stiže do induktivnih generalizacija i da je eksperimentalno posmatranje usmeravano opštim pojmovima, oprezno primećuje da većina opservacija i deskripcija ne može dati naučno znanje. (*Ibid*:139–141) U svakom slučaju, prema ovom stanovištu, eksperimentalne hipoteze moraju biti testirane pomoću posmatranja.

Prema Radcliffe-Brownu nemoguće je testirati ih pomoću istraživanja porekla ustanova, ili preko praćenja sukcesije ustanova, ili preko istorijskih izvora. Ono što on zagovara jeste teorijski usmeravano posmatranje u uporednom okviru. Kao što je upozorio B. F. Junker, Radcliffe-Brown je insistirao na međusobnom sistematskom povezivanju razrade hipoteza sa posmatranjem i klasifikacijom posmatranog. (Junker,1960:21) S druge strane, Junker opravdano upozorava da britanski dirkemovac u svom proučavanju jednostavnog društva stanovnika Andamanskih ostrva nije mogao da „egzaktno i detaljno” opiše „sve”.(Ibid:20) I sam Radcliffe-Brown je na ovo upozorio, svestan da je pitanje teorijske razrade prikupljanja podataka posmatranjem ostalo neapsolvirano. (Radcliffe-Brown,1948:230–232)

Pomak ka uključivanju iskustva posmatranih u teorijski okvir

Pitanje odnosa teorije i istraživanja pri primeni posmatranja postaje jasnije kada se suoče pogledi dvojice autora, od kojih je prvi bio znatno bliži Radcliffe-Brownim shvatanjima od potonjeg. J. Beattie je, pozivajući se na Galtunga, naglašavao da ne postoji „čista” etnografija: prema njegovim rečima, „„čisto” opisna istraživanja više se razlikuju od onih teorijski usmerenih u stepenu i nivou apstrakcije koji uključuju nego po vrsti.” (Beattie,1966:19) Naime, mada je prvi zadatak antropologa deskripcija, opis i analiza nisu nezavisni. I kod zdravorazumskih deskripcija javljaju se ne-generalizovane i implicitne apstrakcije. Deskripcija se mora izvoditi kroz opšte pojmove, a opšti pojmovi su imena klasa, a ne stvari. Opis je do izvesnog stepena uvek i objašnjenje. Kritično pitanje je koji nivo apstrakcije i koju vrstu teorija primeniti. Slično Radcliffe-Brownu, Beattie piše da su u antropologiji prošli dani amatera. Naučnik više ne može da pristupi svom materijalu „otvorenog uma”. Vezan je za teorijske pretpostavke. Beattie ističe kao poželjno da ove hipoteze budu, kao prvo, eksplicitne, i kao drugo, da budu prikladne vrsti materijala koji se istražuje i tretira u pojmovima tekuće teorije. (Ibid:41–42) On razložno primećuje da je opažena pravilnost tipa „svi A su B” generalizovana empirijska opservacija, a ne naučni zakon; mada smatra da je „funkcionalizam tehnika istraživanja”, dobro primećuje da je „karakteristika funkcionalnog pristupa da otkriva veze između stvari koje na prvi pogled izgledaju sasvim odvojene”, i da je, stoga, ono što on naziva funkcionalizam (a radi se o funkcionalnoj analizi) „morao da čeka na razvoj intenzivnog terenskog rada”. (Ibid:51) U duhu Radcliffe-Brownovih shvatanja, Beattie piše da je „glavni značaj funkcionalne antropologije za savremene terenske istraživače što ih ona snadbeva hipotezama o mogućim međusobnim vezama između ustanova, i ako i kada su ove uspostavljene one pribavljaju razumno prikladna i zadovoljavajuća objašnjenja na nivou „akcije”, (Ibid). Beattieovo insistiranje na teorijskom usmeravanju posmatranja sasvim je uverljivo: „Bilo koji skup podataka, socijalnih ili drugih, može u zavisnosti od posmatračevog interesovanja otkriti nekoliko različitih struktura, mada će izvesno neke strukturalne interpretacije „modela” biti prikladnije od drugih i zbog materijala koji je u pitanju i zbog

vrste razumevanja za kojom posmatrač traga.” (*Ibid*:61) Naime, analitičar gradi strukturu na osnovu podataka, ali ona sama nije podatak nego jedan konstrukt; antropolog treba da osmisli „činjenice” prepoznatljive i za posmatrača i za posmatrane. Beattie, kao i Radcliffe-Brown, ovde odaje priznanje Durkheimu: značaj Durheimove škole vidi nipošto na poslednjem mestu u tome što njeni predstavnici nisu posmatrali izolovane običaje, nego komplekse verovanja i značenja, „za razliku od onovremenih Engleza”. (*Ibid*:66) Beattie upozorava da su ljudske situacije jedinstvene i da se ne mogu proučavati kao što hemičar čini u laboratoriji. Istraživač društva kao svoja oruđa koristi posmatranje, interpretaciju i poređenje pre nego eksperiment. Pri tom Beattie, kao i Durkheim i Radcliffe-Brown, naglašava da je teorijsko usmeravanje posmatranja neophodno, bilo da se radi o opserviranju većih ili manjih zajednica i grupa.⁸ No, nije neophodno samo teorijsko usmeravanje posmatranja, nego i teorijski usmereno posmatranje: „o kom god tipu kulture da se radi, posmatranje je potrebno da bi se razumelo šta ljudi rade, ustanovile njihove najznačajnije društvene ustanove, i istražili uzročni međuodnosi između njih. Ovo mora biti usmeravano hipotezama koje se neprestano ispituju i reformulišu i mora trajati duže razdoblje; najmanje godinu (u poljoprivrednim zajednicama ovo će zatvoriti žetveni ciklus), još bolje ako je duže.” (*Ibid*: 72;78;79;83)

Kao nama vremenski bližeg pisca, Beattiea zanimaju značenja. Socijalne antropologe zanimaju simboli. Simbolična ponašanja obično izražavaju neke značajne društvene vrednosti, ali simbolička aktivnost, osim instrumentalne, ima i izražajnu vrednost. (*Ibid*: 202) Čak i u „naprednim” društvima nije svaka ljudska aktivnost praktična, ni „naučna”. Beattie piše da ovo često navodi posmatrača sa Zapada da pogrešno interpretiraju obredno ponašanje u drugim kulturama. Pišući o *transition rituals*, upozorava da se moraju posmatrati ne-svakodnevnne situacije, kao i nove situacije: primećuje da se običaji menjaju i da je većina obreda amalgam starog i novog. No, to nije samo amalgam karakteristika iz različitih konteksta, nego nastaju i potpuno nove situacije koje treba da budu posmatrane kao da su *sui generis*. (*Ibid*:259) Beattie nedvosmisleno zagovara kombinovanje funkcionalne analize i analize značenja posmatranog: „tvrdio sam da podatke koje istražuju socijalni antropolozi treba razumeti na dva različita ali međusobno povezana nivoa. S jedne strane, njih treba sagledavati kao sisteme akcije koji imaju uzročne implikacije za druge sapostojeće ustanove u društvu, a sa druge strane, treba ih shvatiti kao sisteme verovanja i vrednosti, koji se moraju razumeti ako želimo da shvatimo kako ih drugi ljudi koje istražujemo shvataju.” I dalje: „I funkcionalna analiza u pojmovima uzročne međupovezanosti i idealna analiza u pojmovima značenja, vrednosti i simbola, suštinske su za istraživanje ljudskih ustanova”.(*Ibid*:265) Beattie takođe zagovara primenu objašnjenja po verovatnoći; on smatra da se profesionalni antropolog suočava sa tako kompleksnim ljudskim ponašanjem da lako može da pogreši u pojedinačnom slučaju. On može samo da kaže šta je verovatno ili neverovatno da se desi, ali ne i

8 „Socijalni antropolog ima u svesti teoriju, sistem hipoteza zasnovanih na uporednoj analizi, i tada zna šta da posmatra. Neverovatno bi bilo da istraživač koji nema ideju šta treba da posmatra to i pronađe. „ (*Ibid*:268)

šta će se izvesno desiti. Drugim rečima, kao i po Radcliffe-Brownovom mišljenju, i Beattie smatra da antropologija ne doseže do deduktivnih objašnjenja. Sličnost sa zagovaranjem analitičke indukcije kod savremenih predstavnika kvalitativne orijentacije, nije slučajna.

Za Beattiea je pitanje kako razlikovati simboličke elemente u ponašanju prvo od svih deskriptivnih i „observacionih” pitanja. (*Ibid*:71) Prema njegovom mišljenju, neophodno je jasno razdvojiti „instrumentalne” i „ekspresivne” aspekte ponašanja. Instrumentalno ponašanje je više ciljno-usmereno i više je vezano za posmatranje kao istraživački postupak, a ekspresivno za ono što je rečeno. Naravno, ljudsko ponašanje najčešće sadrži istovremeno oba aspekta. U svom kombinovanju zalaganja za otkrivanje značenja posmatranog i funkcionalne analize na metodološkom planu sa objašnjenjima po verovatnoći na epistemološkom području, Beattie smatra da je ozbiljna greška ako se primarno simbolički tipovi ponašanja interpretiraju kao praktični. Treba primetiti da je ovo pitanje složeno i da pojave kao magija ujedinjuju funkcije oba tipa ponašanja; nema razloga za potcenjivanje praktično-tehničke funkcije (na primer magijskog) znanja. Stoga ne čudi što Beattie daje prednost rešenjima Radcliffe-Browna u odnosu na ona Malinowskog.

Prikazano uključivanje tumačenja značenja u pozitivizam sučeljava se, decenijama unazad, sa više subjektivističkim pristupima saznavim mogućnostima posmatranja. Kao što će se videti, ti pristupi ne isključuju nužno ulogu posmatranja na planu testiranja hipoteza. Uostalom, podnaslov klasične knjige A. V. Cicourela glasi *Terensko istraživanje i testiranje hipoteza*. Pri tom je fenomenološki moment suštinski za razumevanje njegove knjige; on se oslanja na Husserla, Garfinkela i Schutzta, a zanima ga prvenstveno odnos jezika i posmatranja – odnosno pitanje kako razumeti i objasniti opaženo. Polazi od zapažanja da se nekad formulišu eksplicitne hipoteze da bi bile testirane kroz učesničko posmatranje. (Cicourel,1964:67) Nije jasno zbog čega se ovaj istovremeno ambiciozan i opravdan cilj vezuje za učesnički oblik posmatranja; u naše vreme on gotovo da se redovno dovodi u vezu sa ne-učesničkim oblicima razmatranog istraživačkog postupka. Oba određenja deluju u znatnoj meri neutemeljeno. Vrlo je važno Cicourelovo zapaženje da nije učinjeno ni izbliza dovoljno na specifikovanju teorije koja bi mogla da se prevedu u operacionalne procedure primenjive u prikupljanju podataka. No, Cicourel ukazuje i na ograničenja hipotetičko-deduktivnog pristupa. Naime, mnogo toga s čim se posmatrač suočava nije obuhvaćeno bazičnom teorijom: „Ako vrste prepostavki pretpostavljenih u njegovim interpretacijama toga što je opaženo nisu specifikovane, istraživač nema drugog puta ka činjeničkom karakteru svojih nalaza osim zdravorazumskih osnova. Saglasno tome, istraživač često koristi vlastiti zdrav razum da interpretira svoje opservacije.” (*Ibid*:71) Stoga je potrebno obratiti posebnu pažnju na činjenicu da konstrukti svakodnevnog života jesu osnovni za svako istraživanje. (*Ibid*:72) Ali, dok je kod razgovora, prema Schutzta, osnovni zadatak istraživanje zdravorazumskih kategorija mišljenja u svakodnevnom životu, bez čega ne može biti za komunikaciju nužnog preklapanja socijalnih svetova intervjuiste i ispitanika, Cicourel upozorava da

terensko istraživanje (tj. posmatranje) pruža odlično okruženje za primenu i testiranje teorije. (*Ibid*:79) No, Cicourel, u Schutzovom maniru, upozorava da terenska istraživanja retko traže preciznu teoriju, pošto „istraživačke tehnike” imaju stalne teškoće da prepoznaju „nikad konceptualizovane podatke”, pa se za interpretaciju koriste jezik, gestovi i slično. Time istraživač implicite stvara okvir za korespondenciju između pojmova, operacionalnih procedura i opservacija. Drugim rečima, pri posmatranju su opservacije često apstraktni konstrukti zasnovani na implicitnim zdravorazumskim konstruktima, koji se koriste za razjašnjenje značenja posmatračevih opažanja. (*Ibid*: 158) Cicourel je ovde izričit: značenje gesta ili seta akcija ne može se tumačiti kao da neki objektivni posmatrač koristi nezavisne metode za svoje procene i zaključke. Neophodna je i svest o iskustvu posmatranih. Potrebno je na veberovski način konstruisati tip aktera, a potom podtipove posmatranih. To, prema Cicourelu, mora biti provereno preko posmatranja do kojeg vode operacionalne procedure. Posmatrač ne sme da nameće tipove svesti niti kulturne motive posmatranima. (*Ibid*:222–223) Prema Cicourelovom mišljenju, ovaj model aktera koji je razvio Schutz omogućuje istraživaču da eksplicira svoj unutrašnji subjektivni horizont o društvenoj akciji kakvu je definisao Weber. Takvo konstruisanje tipičnih motiva, pravila, konstrukata, neustvrđenih značenja itd. dopušta da se njima manipuliše pod eksperimentalnim i kvazi-eksperimentalnim uslovima. Time se posmatranje osposobljava za testiranje hipoteza. Naravno, ovde treba biti oprezan. K. Popper je opravdano upozoravao: „Osećam sada da je na ovome mestu trebalo da naglasim jedno gledište (...) Mislim na gledište da su posmatranja i iskazi o eksperimentalnim rezultatima, uvek interpretacije posmatranih činjenica, da su uvek *interpretacije u svetlosti teorija*. Ovo je jedan od glavnih razloga zašto je uvek varljivo lako naći *verifikacije* za neku teoriju, i zbog čega moramo da usvojimo *visoko kritičko* stanovište prema našim teorijama ukoliko ne želimo da nam se dokazivanje kreće u krugu: stanovište pokušavanja da ih *pobijemo*.” (Popper,1973:139)

Teorijsko usmeravanje posmatranja i „kvalitativna metodologija”

U poređenju sa strogim zahtevima epistemologa, ali ne manje i sa gledištima klasičnih metodologa, čini se da savremena metodološka misao o posmatranju ne pruža odviše plodnih sugestija. W. L. Neuman, naglašavajući specifičnosti danas preovlađujućih pristupa, piše da je kod kvantitativnog pristupa teorija uveliko kauzalna i deduktivna, a da kod kvalitativnog može biti kauzalna ili ne-kauzalna i često induktivna. Takođe tvrdi da su kod prvog pristupa procedure standardne, a replikacija česta, dok su kod drugog procedure partikularne, a replikacija je vrlo retka. (Neuman,2006:157) Nije sporno da je istraživanje dokumentovano nagomilanim kvalitativnim materijalom tehnički teže replicirati od onoga u kojem je pregledno izložen način testiranja hipoteza; no, kad kvalitativne studije ne bi bile replikabilne, ne bi bile ni naučne. Odsečno vezivanje dedukcije, odnosno indukcije, za pojedine pristupe, jeste često u istraživačkoj praksi, ali metodološki je

daleko od toga da bude neupitno. Pišući o problemima postizanja replikabilnosti kod kvalitativnog istraživanja (odnosno učesničkog posmatranja), Neuman se poziva na C. Geertza, navodeći da je „antropolog Clifford Geertz tvrdio da je kritičan deo etnografije gust opis (*thick description*), jedan bogat, detaljan opis specifičnosti (nasuprot sažetosti, standardizaciji, generalizaciji ili varijablama). Gust opis trominutnog događaja može zauzeti stranice. On pokriva šta se desilo i ova drama događaja stoga dopušta mnogostruke interpretacije. On smešta događaje u kontekst, tako da čitalac nekog etnografskog izveštaja može zaključivati o kulturalnom značenju.” (*Ibid*:382; cf. Geertz,1973) Prihvatajući, takođe, značaj Geertzovog zapažanja, V. Vučinić Nešković pridaje posmatranju značajnu ulogu u proveravanju zaključaka: „opservacija može da bude korisna, i čak neophodna u *završnom delu* istraživanja, kao način proveravanja izvesnih zaključaka donetih na osnovu prethodnih delova istraživanja...” (*Ibid*:120) Proveravanje podrazumeva replikabilnost. Za razliku od Naumana, a slično opreznijem A. Brymanu, Vučinić-Nešković pominje mogućnost kvazi-kvantifikacije, koja podrazumeva primenu varijabli. Neuman, međutim, sasvim relaksirano piše da je „terensko istraživanje više jedna orijentacija prema istraživanju nego fiksiran skup primenjivanih tehnika. Terenski istraživač koristi različite metode da prikupi obaveštenja. Kao što su Schatzman i Strauss (1973:14) rekli: „Terenski metod više je nalik na kišobran aktivnosti ispod koga se bilo koja tehnika može koristiti za postizanje željenog znanja, i za proces razmišljanja o ovim obaveštenjima.” *Terenski istraživač* je „metodološki pragmatista” (Schatzman i Strauss,1973:7), snalažljiv, obdaren pojedinac koji ima ingenioznost i sposobnost da misli svojom glavom dok je na terenu.” (Neuman,2006:383) Vidljiva je, kada je reč o (ne)poznavanju osobina pojedinih postupaka, konfuzija, sve uz patetiku koja vrlo površno prekriva pomenuto nepoznavanje. Ono što se kod Schatzmana i Straussa može razumeti u kontekstu njihovog napora da povežu posmatranje sa utemeljenom teorijom, kod Neumana deluje kao navođenje nekorisnih opštih mesta.

Neuman, kada su u pitanju podaci u kvalitativnom obliku (odnosno oni koje on vezuje za učesničko posmatranje, zaboravljajući, za razliku od Brymana i Vučinić-Nešković, mogućnost ne samo kvantifikacije nego i kvazi-kvantifikacije), napušta zahtevniju zamisao otkrivanja opšteg.⁹ Prema njegovim rečima, kvalitativni istraživač ne traga za univerzalnim zakonima, nego razvija objašnjenja i uopštavanja bliska konkretnim podacima i kontekstima. On/a obično koristi manje apstraktnu teoriju nižeg nivoa, utemeljenu u konkretnim detaljima: „objašnjenja su bogata detaljima, daju realističku sliku socijalnog života i njegovo razumevanje pre nego što testiraju uzročne hipoteze.” Postavlja se pitanje kakva su to objašnjenja kada nemaju univerzalne iskaze u svojim premisama. Neuman, ipak, smatra da i „kvalitativno” orijentisan istraživač ponekad može da dođe i do

9 Kritičku analizu preovlađujućeg shvatanja koje sistematsko ili strukturisano posmatranje vezuje za kvantitativni pristup, a posmatranje sa učestvovanjem za kvalitativni pristup, dao sam u rukopisu teksta pod naslovom „Posmatranje kao metod u kontekstu rasprava oko kvantitativnog i kvalitativnog pristupa”, koji nameravam da ponudim za objavljivanje krajem ove ili početkom sledeće godine. Zahvalan sam recenzentima teksta koji se nalazi pred čitaocem što su me upozorili da je potrebno da i u ovom članku napravim otklon prema pomenutom shvatanju.

kauzalnih objašnjenja. Ipak, prema njegovom mišljenju, „kvalitativna objašnjenja mogu biti uveliko neverovatna ili plauzibilna. Istraživač pribavlja suportivnu evidenciju da bi eliminisao neka teorijska objašnjenja iz razmatranja, a uvećao plauzibilnost drugih. Podaci mogu da podrže više od jednog objašnjenja, ali *sva* objašnjenja neće biti konzistentna sa njima.” (*Ibid*:459) Primećuje da se kauzalni argumenti snaže pomoću *temporal ordering*. Nesporno je da posledica ne može da prethodi uzroku, ali ovakvo tumačenje uzročnog momenta deluje epistemološki slabo. Prihvatljivije je Neumanovo afirmisanje postupaka utemeljene teorije, kao kada primećuje „da su Shatzman i Strauss (1973:121) upozorili (da je) značajno za istraživače da vide apstraktne pojmove u konkretnim podacima i da se kreću napred-nazad između apstraktnih pojmova i specifičnih detalja. Prihvatljivo je, pa i podsticajno, i njegovo podsećanje da etnometodolozi pri posmatranju nekada primenjuju *breaching experiments*, to jest namerno kršenje normi, da bi otkrili prećutna pravila. Ovo kršenje normi po pravilu izaziva socijalne odgovore. (*Ibid*:382–383) Na planu pravljenja beležaka pri posmatranju, Neuman pravi razliku između *direct observation notes*, koje sadrže sve opažene detalje i omogućuju kasnije mnogostruke interpretacije, potom, *separation of inference*, odnosno zapažanja sirovih opservacija bez zaključaka i tumačenja značenja, i, zatim, *analytic memos*, beleške nastale u procesu razvijanja ideja. (*Ibid*:401) On sam primećuje da, „kao što je Mahoney (1999:1192–1193) zapazio, „odsustvo metodološke eksplicitnosti načinilo je mnogim čitaocima teškim da potpuno razumeju i cene argument istraživača (kvalitativnih podataka)”. Neki istraživači koriste samo jednu strategiju, dok drugi kombinuju nekoliko zajedno. Mahoney (1999:1191) zapaža „Svaka metodološka strategija i kombinacija nose svoje vlastite prednosti i ograničenja, nijedan pristup inherentno nije bolji od ostalih.” (*Ibid*:467; Mahoney,1999) Uopšte uzev, i Neuman i Mahoney su ovde u pravu; ali, čini se da se Neuman poziva na Mahoneya da bi izbegao strože zasnivanje kauzalnih osnova kvalitativnog pristupa.

Neumanovo shvatanje „negativnog metoda slučaja” veoma podseća na analitičku indukciju, s tim što, u duhu dvehiljaditih godina, praznine u evidenciji vezuje isključivo za metod slučaja, a ne i za posmatranje. Naime, kao što su svojevremeno G. H. Lewis J. F. Lewis, kao i R.J.Emigh, pa čak, još ranije, i Becker i Geer, pisali, ponekad se istražuje šta se nije desilo, odnosno, čega nema u podacima.¹⁰ Neuman pominje da negativna evidencija uključuje prećutkivanja, odsutnosti i izostavljanja, na primer kada posmatrač vidi da u okruženju nema ljudi određene dobi, pola ili rase, što može da otkrije prirodu okruženja. Kako Neuman piše, „metod negativnog slučaja je način da se sistematski ispita odsustvo onoga što se očekuje. On kombinuje metod razlike svojstven analitičkom poređenju sa analizom devijantnog slučaja.” (*Ibid*:478) Ni ovo nije sporno. Nije, međutim, verovatno, da će istraživač bez prethodno ekspliciranih hipoteza pokazati senzibilitet za uočavanje negativnih slučajeva, ma koliko se

10 U vrste negativne evidencije G.H.Lewis i J.F. Lewis ubrajali su događaje koji se nisu desili, događaje kojih je posmatrano stanovništvo nesvesno, događaje koje posmatrani žele da sakriju, događaje koji se pri opservaciji previdaju kao opšta mesta, i još neke druge. (*Cf.* Lewis and Lewis, 1980; Emigh, 1997; o metodološkim analizama H.S. Beckera i B. Geer *cf.* Ilić, 2013)

u tom smislu trudio. U istraživačkoj praksi znatno je češći slučaj da istraživač koji u prikupljanje podataka kreće sa razrađenim hipotetičkim okvirom ignoriše opovrgavajuće nalaze, ili ih objašnjava *ad hoc* hipotezama, nego što se dešava da kvalitativno orijentisan istraživač negativnu evidenciju koristi za izgradnju opštih objašnjenja. U tom smislu nije u pravu B. Gillham, kada tvrdi da dobri istraživači uvek testiraju svoje pretpostavke tragajući za evidencijom koja izaziva njihovo razumevanje, i to prvenstveno tragajući za diskrepantnim podacima. (Gillham,2005). Za Gillhama je traganje za podacima koji se ne slažu sa teorijama, odnosno potraga za negativnim, „suprotnim” ili protivrečnim evidencijama, koje komplikuju razumevanje, nešto osnovno za istraživački integritet. (*Ibid*:29) Nije sporno njegovo prihvatanje poperovskog aksioma da teorije ne mogu biti dokazane, nego samo opovrgnute; nije sporno ni da analiza negativne evidencije suštinski pomaže i testiranju i stvaranju teorija. (*Ibid*:34)

A. Bryman, možda danas vodeći predstavnik kvalitativne orijentacije, oprezniji je od Neumana. On odrešitije tvrdi da postoje kvalitativna istraživanja koja pre testiraju nego što generišu teorije. Bryman u tom smislu navodi primer istraživanja košarkaša u kojem je primenjeno četvorogodišnje učesničko posmatranje praćeno intenzivnim intervjuima, a izvedeno sa teorijskim ciljevima. (Bryman,2012:36; cf. Adler, P, Adler P.A., 1985) S druge strane, ni Bryman ne uspeva da izbegne neutemeljen raširen stav da učesničko posmatranje uopšte uzv nema teorijske ambicije: „Zbog njegove nestrukturisane prirode i odsustva specifičnih hipoteza koje bi trebalo da budu testirane (različitih od onih koje se mogu pojaviti za vreme prikupljanja i analize podataka), postoji tendencija kod etnografskih istraživanja da izgube osećaj za jasnu završnu tačku.” (Bryman,2012:452) Vidljivo je da se kvalitativni pristup (etnografija, učesničko posmatranje) poistovećuje sa empirizmom. To ne znači da u okviru kvantitativnog pristupa nema empirizma, ali pokazuje da je manje – više dosledno zagovaranje empirizma kao tereta kvalitativnog pristupa ono što ga prema shvatanju većine savremenih metodologa razlikuje od rivalskog kvantitativnog pristupa. Ključ je u tome, a ne u subjektivizmu, niti u anti-pozitivizmu, toliko značajnim za samorazumevanje pristalica kvalitativnog pristupa. Mogu da ponovim ono što sam pisao na drugom mestu, da ovaj „kvalitativni empirizam” ima svoje korene ne samo u praktičnim potrebama društvene organizacije saznajnih delatnosti, nego i u legitimaciji raspodele resursa u njenom širem socijalnom okruženju.

Od posmatranja posmatranih do istraživanja u saradnji sa učesnicima istraživanja

Pominjani su napori na povezivanju posmatranja sa utemeljenom teorijom. Klasici kvalitativnog pristupa, N.K. Denzin i I. S. Lincoln naglašavali su, slično onome što će kasnije činiti A. Bryman, da Glaser i Strauss u protivstavu prema analitičkoj indukciji traže pre zasićavanje evidencije nego razmatranje svih podataka. Njih dvojica razlikuju četiri faze stalnog uporednog metoda. Prvo, istraživač poredi primere primenjive za svaku kategoriju. Tako dobijeni podaci se kodiraju i porede sa prethodnim podacima kroz stvaranje teorijskih

pretpostavki. Drugo, istraživač integriše kategorije i njihova svojstva. Treće, teorija se razgraničava tako što se istraživač uključuje u razgraničavanje teorije i razgraničavanje saturacije kategorija. Ovde istraživač treba da proveri kriterijume koje je koristio da izabere i razgraniči kategorije. Konačno, Glaser i Strauss pominju pisanje izveštaja, kada se proizvode i analitički *memos* koji obezbeđuju glavne teme za dalja publikovanja. (Denzin, Lincoln,1998:180) M. Bulmer je ovakav Glaserov i Straussov pogled na odnos istraživanja i teorije nazivao *tabula rasa* pogledom. Smatrao je da njihove sugestije istraživačima da ignorišu literaturu i da izbegavaju pretpostavke i prethodne konceptualizacije postavljaju zadatak koji je veoma težak za ostvarivanje. (Bulmer,1979:181)

Otklon od dedukcije povezan je sa empirizmom i uslovljen naučnim i društvenim činocima koji podstiču empirizam. B. Gillham smatra da je glavni pomak u društvenoj nauci u poslednjih petnaest godina upravo otklon od „prirodno-naučnog stila” koji naglašava deduktivno testiranje teorija i rezultate koji se mogu generalizovati, a koji su često nekorisni i neprikladni u stvarnom svetu, ka razumevanju kako se ljudi ponašaju „u kontekstu”. On ne spori da se i dalje moraju vršiti iskustvena istraživanja zasnovana na evidenciji koja bi davala istinitiju sliku. (Gillham:VI) Smatra da je naturalistički stil (kojeg on razlikuje od „stila prirodnih nauka”) u proučavanju u maniru studija slučaja posebno prikladan za istraživanje ljudskih fenomena u stvarnom svetu *as it happens*. (Ibid:2) Na prvi pogled pada u oči bar prividna sličnost sa Rankeovom devizom *wie es eigentlich gewesen*. Gillham primećuje da se u u toku poslednjih petnaest godina razvila ekološka psihologija, u vidu istraživanja ljudi u interakciji sa njihovom sredinom. Prema njegovim rečima, to je razvoj koji je korespondirao sa povećanim značajem ne-eksperimentalnih studija slučaja. (Ibid:5) Gillham smatra da naturalistički istraživač nije izdvojeni nepristrasni naučnik, nego posmatrač učesnik, koji traga za svojom ulogom u onome što istražuje. Istraživanje, dakle, nije neutralno, a prepoznavanje ovoga je deo dobrog istraživanja, dok je ignorisanje pristrasnosti istraživanja loša „nauka”. (Ibid: 7) Zato Gillham *natural-sciences style* suprotstavlja *naturalistic style* istraživanjima. Ovu distinkciju poistovećuje sa suprotnošću između deduktivnog i induktivnog; misli da su oba pristupa legitimna, ali ipak daje prvenstvo potonjem. Pored ostalog, „kvalitativni metodi” omogućavaju istraživaču da prođe ispod površine grupne organizacije i da pronade šta se stvarno dešava, odnosno da otkrije neformalnu stvarnost koja se može uvideti iznutra. (Ibid:11) Sve ovo deluje preterano. Ne vidi se zašto bi kvalitativni pristup (npr. učesničko posmatranje) nužno bio manje deduktivno zasnovan od tzv. strukturisanog posmatranja. Upravo ekološki pristup u psihologiji ovo potvrđuje na planu istraživačke prakse. (Ilić,2013b:532–534)

A. Davis je naglasak kod primene kvalitativnog pristupa, nezavisno od toga da li se radi o građi dobijenoj razgovorima ili učesničkim posmatranjem, stavio na vezu teorije i istraživanja pri prikupljanju podataka. Prema njegovom mišljenju, „podaci se pre generišu u toku istraživačkog procesa, nego što se prikupljaju radi analize. Ideje, teme i teorija pre proizilaze iz interakcije sa učesnicima nego što bivaju proveravane ili testirane kroz procenu postojeće građe. Kao

rezultat, svaki pojedinačni razgovor ili opservacija imaju istraživačke implikacije. Dobro sociološko ili etnografsko istraživanje redovno preispituje samo sebe.” (Davis,2008:60) Davis se ovde poziva na utemeljenu teoriju Glasera i Straussa. No, Davis je ovde oprezniji od mnogih drugih nama savremenih pisaca. Upozorava da postoji visok rizik da ovakav pristup bude odviše subjektivan, nereprezentativan, i uglavnom nekoristan na širem nivou. S druge strane, ovakav pristup je nesumnjivo eksplorativan i inovativan: „Teorija se više organski razvija” pošto su opservacije prikupljene i razvrstane na način suprotstavljen onome koji se primenjuje kada se koriste podaci koji nisu nastali u svrhe istraživanja, odnosno koji nisu aktivno prikupljeni. (Ibid:61) Na sličan način, V. Nightingale smatra da se „istraživanja zasnovana na posmatranju oslanjaju na interakciju i razmenu između istraživača i učesnika istraživanja i da to proširuje viđenje posmatranja – posmatranje koje eksplicitno planira i uračunava uticaj istraživačkog procesa na terenska iskustva”. (Nightingale,2008:105) „U istraživanjima zasnovanim na posmatranju, „razmena” između istraživača i subjekata istraživanja je medium koji pomaže preobražaj ideja i misli u snimljene reči i aktivnosti. Razmena takode deluje kao korektiv pretpostavki inherentnih istraživaču (njegovoj ili njenoj predispoziciji prema protiv-prenosu) koji bi inače mogli biti projektovani na subjekte istraživanja. „Ili, „istraživanje putem posmatranja uključuje interreagovanje sa učesnicima istraživanja, nalaženje načina da se transformišu *njihove* ideje i slike u oblike koje istraživač može da opazi, snimi, dokumentuje i analizira, i tada nalaženje mesta gde se istraživačevo iskustvo sreće sa iskustvom subjekata istraživanja.” (Ibid:105–106) Posmatranje je u ovom smislu jedan aktivan proces.

Uočljivo je da Nightingale ne govori o posmatranima kao o posmatranima, nego kao o učesnicima istraživanja. Kada se posmatraju masovni događaji, oni to sigurno nisu. Razlog za ovakav stav postaje jasniji kada se obrati pažnja na poređenje koje V. Nightingale pravi između klasičnog shvatanje učesničkog posmatranja koje su razvili H. Becker i B. Geer sa upotrebom onoga što se danas naziva etnografija. Ističe da je „bivanje tamo”suštinsko za oba postupka, mada je danas vreme terenskog rada najčešće „dramatično smanjeno”. Nightingale podseća na ocenu G. Cowlishaw, da je suština etnografije „bivanje tamo”, odnosno „odlazak drugde”, uranjanje u novi društveni prostor sa drugim socijalnim subjektima, u nameri da se promeni svoj um. (Ibid:108; Cowlishaw,2007:1) Prema V. Nightingale, davanje prednosti pojmu etnografija u odnosu na učesničko posmatranje počiva na potrebi da se naglasi značaj samorefleksivnosti istraživača, kritičkog razmišljanja o uticaju posmatrača, kao i o posmatranju (etnografiji) kao odnosu moći. U oba slučaja, odnosno u slučaju postupka označenog sa oba pojma, problem je u transformisanju interakcija, reči, gestova i ideja u materijalne oblike koji se mogu snimiti ili zabeležiti na način koji omogućuje analizu.

Ovo nije samo pomodno, nego je i razumljivo i etički prihvatljivo. No, pridavanje aktivnog karaktera posmatranju viđenom kao saradnja između posmatrača i posmatranih nije prihvatljivo kao epistemološki stav u jednom drugom smislu.¹¹ Naime, aktivan je onaj istraživački postupak kojim istraživač

11 Podsećam na Znanićkijevo naglašavanje neophodnosti potrebe razdvajanja iskustva posmatrača od iskustva posmatranih.

(sam(a), ili u saradnji sa istraživanima) stvara građu koja mu/joj je baš potrebna za proveravanje hipoteza, ili za druge sazajne zadatke. Svojom vezanošću za spontani ritam dešavanja posmatranog, posmatranje je manje aktivno od postupaka zasnovanih na verbalnom opštenju (različiti oblici ankete, upitnika, razgovora). Situacije u kojima posmatrač namerno provocira reakcije posmatranih (etnometodološki *breaching experiments*) mogu da povećaju aktivni karakter posmatranja, ali ne mogu da ga izjednače sa anketom (koju ovde, u maniru V. Milića, ne razdvajam od primene razgovora ili upitnika). Posmatranje je dovoljno probojno da može da podnese ovaj epistemološki nedostatak, a da ostane okosnica vrlo kompleksnih istraživanja, među njima i onih sa teorijski ambicioznim ciljevima.

Zaključak

Shvatanje F. Znanieckog deluje mnogostranije od onog koje je svojevremeno, konkretizujući Schutza, primenjivao Cicourel, a koje danas afirmišu Cowlshaw i Nightingale. Znaniecki je polazio od stava da puko gledanje i slušanje u stranoj kulturi ne čine etnološki rad naučnim. Naučno kulturno posmatranje počinje onda kada etnolog počne da istražuje pleme vođen teorijom. Tek onda može da sagleda načine na koje su kulturne vrednosti uključene u kulturni život plemena (Znaniecki, 1934:176) Prema Znanieckom, naučno posmatranje podrazumeva da se strano pleme vidi kao kulturna vrednost za nekog drugog. Potrebno je teorijski raščlaniti pleme na grupe i članove i teorijski rekonstruisati, korak po korak, uobičajene kulturne akcije, grupe, kao i regulisane društvene odnose. Znaniecki smatra da teorijsko znanje dobijeno preko čistog posmatranja nije zadovoljavajuće kao ono gde se kombinuje i znanje dobijeno ličnim iskustvom, ali još uvek ostaje potpuno pouzdano. (*Ibid*: 180) On upozorava: „kada je sociolog suočen sa stranim sistemom veoma različitim od onoga u kojem on učestvuje, teorijsko posmatranje je jedini pouzdan pristup. Dok ga on istražuje kao ne-učesnik bolje je ne pokušavati da stekne „unutrašnje” iskustvo, zato što je sklon da traži poznata značenja i odnose i da ispušta iz vida baš one osobine koje čine sistem različitim od onih koje on poznaje.” (*Ibid*) Ovakvo stanovište znatno je opreznije od onoga koje E. Leach pripisuje C. Levi Straussu: „Savršeno je tačno da iskusni antropolog, kada prvi put poseti „novo” primitivno društvo i stane da ga proučava, uz pomoć stručnih tumača, može biti u stanju da samo nakon nekoliko dana u svojoj svesti izgradi sasvim obuhvatan „model” funkcionisanja odgovarajućeg društvenog sistema, ali je isto tako tačno da će, ako se zadrži na terenu ciglo šest meseci i nauči lokalni jezik, veoma malo ostati od tog prvobitnog „modela”. Tada će, doista, njegov pokušaj da objasni ustrojstvo ove zajednice biti još teži negoli što je bio samo dva dana po dolasku....Levi-Stros nikada nije imao prilike da doživi takvo obeshrabrujuće iskustvo i nikada se ne hvata u koštac sa problemima ove vrste. On u svim svojim napisima pretpostavlja da taj jednostavni prvobitni „model” koji posmatrač stvara na osnovu prvih utisaka gotovo verno odgovara pravoj (i veoma značajnoj) etnografskoj stvarnosti – odnosno da je taj „svesni model” prisutan u duhu antropologovih informatora.

Suprotno tome, antropologu koji je stekao širi i raznolikiji obim terenskog iskustva čini se više no očiglednim da taj prvobitni model jedva nešto više vredi od amalgama posmatračevih predubedenja i pretpostavki." (Lič, 1982:22) No, filozofi nauke stavili bi primedbu i Znanieckom, zbog njegovog izjednačavanja neposrednog iskustva sa čulnim opažanjem, umesto sa iskazima posmatranja.¹²

Pogledi na odnos teorije i istraživanja bitno su zavisili, a i danas zavise, od opštijih epistemoloških shvatanja metodologa, manje ili više jednostranih, ili domišljenih. G. Sjoberg i R Nett „smatrali su opravdanim da se usredsrede na više teorijske aspekte istraživanja, zato što postoji sklonost da oni budu zanemareni u postojećim pregledima istraživačkih metoda." Prema njihovoj oceni, „jednom kad je ovaj postulat prihvaćen, metodologija društvenih istraživanja postaje deo sociologije istraživanja." (Sjoberg, Nett, 1968:2) Pisali su da je „Merton, na primer, razradio interakciju teorije i podataka, i njegova pozicija je široko prihvaćena u modernoj sociologiji. Naš argument ide značajno dalje iza Mertonovog. Mi nastojimo da pokažemo da su izvesne vrste istraživačkih procedura više kompatibilne sa posebnim vrstama teorijskih sistema nego sa drugima." (*Ibid*:3) I oni upozoravaju da je malo istraživača koji eksplicitno traže opovrgavajuće slučajeve za svoje posebne hipoteze; oni su pisali pre šire primene analitičke indukcije. Smatraju da je najvažnije proučavati tri „tipa" slučajeva: tipične, devijantne i ekstremne. Afirmišu i introspekciju, koja je, u vreme kada su pisali, bila zanemarena u modernoj psihologiji: primećuju da, kada je reč o motivima emotivnih tenzija i o njihovom istraživanju, samoposmatranje može da generiše hipoteze. (*Ibid*:135;144;161) Posmatranje se, naročito učesničko (danas bi se neopravdano reklo: kvalitativno) ipak, i pored onoga što je napisano o Radcliffe-Brownovim i Cicourelovim shvatanjima, često videlo pre svega kao izvor ideja, odnosno oruđe generisanja hipoteza, a manje kao način njihovog testiranja. J. Madge je isticao njegov značaj upravo na ovom planu, smatrajući da hipoteze nastaju iz nagoveštaja koje istraživač skuplja dok posmatra. (Madge,1957) Ovo zanemarivanje mogućnosti posmatranja na polju testiranja hipoteza jeste jednostrano; ali, Madge je u pravu kada upozorava da bez posmatranja ostajemo na nivou hipoteza zasnovanih na idejnim ili logičkim razmatranjima, i da jedino kroz posmatranje možemo da osiguramo da naše teorije budu utemeljene na iskustvenim činjenicama. Preterivanja svojstvena hipotetičko-deduktivnom shvatanju odnosa teorije i istraživanja manje su se javljala u slučaju posmatranja, nego pri razmatranju i primeni drugih istraživačkih postupaka; ipak, na njih je trebalo upozoravati, i na njih je i bilo upozoravano, i to na način drugačiji od onoga na koji danas mnogi zagovornici kvantitativnog pristupa „strukturisano" posmatranje vezuju isključivo ili pretežno za testiranje hipoteza, a njegov učesnički oblik za generisanje pretpostavki. Shvatanje posmatranja kao integrisanog

12 E. Nagel je upozoravao da „iskaze opažanja naročito ne treba izjednačiti s iskazima o „čulnim podacima" za koje se ponekad tvrdi da su jedini objekti „neposrednog iskustva". Tako se, na primer, iskazi „Potpuno pomračenje Sunca bilo je 29. maja 1919. u Sabralu, u severnom Brazilu" i „Juče se u mojoj kancelariji uključio prekidač kada je temperatura u sobi pala na 50 F" smatraju iskazima posmatranja u ovom smislu reči. Iskazi opažanja mogu ponekad izražavati početne i granične uslove jedne teorije ili zakona; oni se takođe mogu koristiti u potvrđivanju ili opovrgavanju teorija i zakona."(Nejgel, 1974:309)

postupka, koje danas gotovo da se izgubilo u metodologiji, sprečavalo je ovakve jednostranosti, ili ih je bitno ublažavalo. No, nije realno očekivati da integrisano shvatanja istraživačkog postupka postoji u situaciji dezintegrisane teorije koju odlikuje „miroljubivi pluralizam”.

Literatura

- Adler, P and Adler P.A. 1985, From Ideallism to Pragmatic Detachment: The Academic Performance of College Athletes, *Sociology of Education*, 58:241–250.
- Beattie, John, 1966, *Other Cultures: Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*, New York: The Free Press.
- Bogdanović, Marija, 1993, *Metodološke studije*, Beograd: Institut za političke studije.
- Bryman, Alan, 2001/ 2012, *Social Research Methods*, Oxford: Oxford University Press.
- Bulmer, Martin, 1979, Concepts in the analysis of qualitative data, *Sociological Review*, vol. 27, no. 4, pp. 651–677.
- Cicourel, Aaron V., 1964, *Method and Measurement in Sociology*, New York, London: The Free Press, Collier-Macmillan Limited.
- Cowlishaw, Gillian, 2007, 'Changing our minds', <http://www.hss.uts.edu.au/conferences/ethnography/gillian-cowlishaw-intro.pdf>
- Davis, Aeron, 2008, Investigating Cultural Producers, In: M. Pickering (Ed.), *Research Methods for Cultural Studies*, Edinburgh Edinburgh University Press, pp. 53–66.
- Denzin, Norman K. and Iivonna S. Lincoln (eds.) 1998, *Strategies of Qualitative Inquiry*, Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE.
- Drezgić, Rada, 1986, Novija shvatanja o uporednom metodu, *Sociologija*, 28, no. 1–2, str. 159–175.
- Emigh, Rebecca Jean, 1997, The power of negative thinking: The use of negative case methodology in the development of sociological theory, *Theory and Society*, 26:649–684.
- Epstein, Arnold Leonard, 1969, The Case Method in the Field of Law, in: A. L. Epstein, (Ed.) *The Craft of Social Anthropology*, London, New York, Sydney, Toronto, Wellington: Tavistock Publications.
- Geertz, Clifford, 1973, *The interpretation of cultures*, New York: Basic Books.
- Gehlen, Arnold, 1974, *Čovjek, njegova priroda i njegov položaj u svijetu*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Gillham, Bill, 2000/2005, *Case Study Reseach Methods*, London, New York: Continuum.
- Gluckman, Max and Fred Eggan, 1969, Introduction, in: Michael Banton (ed.), *The Relevance of Models for Social Anthropology*, London, New York, Sydney, Toronto, Wellington: Tavistock Publications The Free Press, New York: Collier-Macmillan Limited, London.
- Ilić, Vladimir, 1996, Otpadnici – neki primeri napuštanja sociološkog funkcionalizma, *Sociološki pregled*, 30, no.3, str. 357–376 .

- Ilić, Vladimir, 2013a, Odnos posmatranja i drugih istraživačkih postupaka, u: Mladen Lazić i Slobodan Cvejić (prir.) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, str 78–96.
- Ilić, Vladimir, 2013b, Različita shvatanja posmatranja u sociologiji i antropologiji, *Sociologija*, 55, No. 4, 519–540.
- Junker, Buford H., 1960, *Field Work – An Introduction to the Social Sciences*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Katunarić, Vjeran, 2007, Od povijesnog rascjepa ka „miroljubivom pluralizmu”: noviji teorijski pristupi nacionalizmu i etničkim sukobima, *Revija za sociologiju*, Vol. 38, No. 1–2, str. 25–41.
- Lewis, George H. and Jonathan F. Lewis, 1980, The dog in the night-time: Negative evidence in social research, *British Journal of Sociology*, 31, 544–558.
- Lič, Edmund, 1982, *Klod Levi-Stros*, Beograd: Prosveta.
- Lofland, John, and Lyn H. Lofland, 1984, *Analyzing social settings*, 2nd ed., Belmont, CA: Wadsworth.
- Madge, John. 1957, *The Tools of Social Science*, London, New York, Toronto: Longmans, Green and Co.
- Mahoney, James, 1999, Nominal, ordinal, and narrative appraisal in macro-causal analysis, *American Journal of Sociology*, 104: 1154–1196.
- Milić, Vojin, 1986, *Sociologija saznanja*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mimica, Aljoša, 1982, Sociologija religije Emila Dirkema, u: Emil Dirkem, *Elementarni oblici religijskog života*, Beograd: Prosveta.
- Mrkšić, Danilo, 1969; Noviji pokušaji razvijanja uporednog metoda, *Sociologija*, 11, no.1, str. 129–141 .
- Nejgel, Ernest, 1974, *Struktura nauke*, Beograd: Nolit.
- Neuman, William Lawrence, 2006, *Social Research Methods – Qualitative and Quantitative Approaches*, 6th edition, Boston: Pearson.
- Nightingale, Virginia, 2008, Why Observing Matters, In: M. Pickering (Ed.), *Research Methods for Cultural Studies*, Edinburgh Edinburgh University Press, pp. 105–124.
- Poarije, Žan, 1991, *Istorija etnologije*, Beograd: Plato, XX vek.
- Poper, Karl, 1973, *Logika naučnog otkrića*, Beograd: Nolit.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald, 1948, *The Andaman Islanders*, Glencoe, Illinois: Free press.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald, 1976/ 1958, *Method in Social Anthropology*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Schatzman, Leonard and Anselm L. Strauss, 1973, *Field research: Strategies for a natural sociology*, Englewood Cliffs, N.J: Prentice Hall.
- Sjoberg, Gideon and Roger Nett, 1968, *A Methodology for Social Research*, New York, Evanston and London: Harper and Row Publishers.

- Smelser, Neil J., 1990, Sociological Theory: Looking Forward. *American Sociologist* 21(3):275–282.
- Van Velsen, Jaap, 1969, The Extended – case Method and Situational Analysis, in: A. L. Epstein, *The Craft of Social Anthropology*, London, New York, Sydney, Toronto, Wellington: Tavistock Publications.
- Verschuren, Piet J. M., 2003, Case study as a research strategy: some ambiguities and opportunities, *International Journal of Social Research Methodology, Theory and Practice*, Vol. 6, No. 2, April – June, 121–139.
- Von Right, Georg Henrik, 1975, *Objašnjenje i razumevanje*, Beograd: Nolit.
- Vučinić-Nešković Vesna, 2013, *Metodologija terenskog istraživanja u antropologiji*, Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Znaniecki, Florian, 1934, *The Method of Sociology*, New York: Farrar and Rinehart, Inc.